

ПОРІВНЯЛЬНИЙ АСПЕКТ ПРИНЦИПІВ ЦИВІЛЬНОГО ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ПРАВА ІНШИХ ДЕРЖАВ

Аналізуючи різноманітні роботи і дослідження багатьох науковців у сфері цивільного процесу, можна з упевненістю говорити про те, що на сьогоднішній день не досягнуто єдиної думки з такого питання, як визначення поняття принципу цивільного процесу. У науці цивільного процесуального права користуються поняттями, визначеннями, категоріями, які розроблені за тривалий період часу в теорії цивільного процесуального права. До таких правових категорій належать принципи цивільного процесуального права.

У принципах, як у категорії загального знання, відображені політико-правові ідеї, погляди народу на право, як соціальну цінність. У них в концентрованому вигляді виявлена заінтересована воля народу наділити право такими якостями, які найбільш повно мали б можливість задовольняти його ідеї і погляди у визначенні основ організаційної побудови правосуддя в цивільних справах, процесуальної діяльності суду і правового становища учасників процесу.

Цивільне процесуальне право близького зарубіжжя побудовано на спільних нормативно-керівних засадах, які характеризують його зміст, основу та законності регульованих ним суспільних відносин у сфері цивільного судочинства. В зв'язку з цим система принципів цивільного процесуального права в основному збігається. Найвні відмінності стосуються конституційного чи галузевого їх закріплення. Так Конституція Російської Федерації закріпила принципи: здійснення правосуддя тільки судом (ст. 163); виборність суддів і народних засідателів (ст. 164); одноособовість і колегіальність розгляду справ (ст. 168); участь у судочинстві народних засідателів (ст. 166), при цьому питання про необхідність їх участі у розгляді конкретної справи вирішують особи, які беруть участь у справі; незалежність суддів, присяжних і народних засідателів та підкорення їх законів (ст. 167); рівність громадян перед законом і судом (ст. 34); гласність (ст. 169); недоторканність особистого життя громадян, таємниця листування, телефонних розмов, телеграфних й інших повідомлень (ст. 40); національної мови судочинства (ст. 171); змагальності (ст. 168) [1, 59].

Встановлена система конституційних принципів цивільного процесуального права Російської Федерації відрізняється за кількісним складом (менша) від системи принципів, закріплених Конституцією України, та має деякі особливості в змісті окремих принципів.

Законодавством про цивільне судочинство Російської Федерації закріплені принципи: диспозитивності, об'єктивної істини, усності, безпосередності, безперервності (за ЦПК України — відсутній), процесуальної рівноправності сторін.

Цивільний процесуальний кодекс Республіки Білорусь (прийнятий 11.01.1999 р.) (гл. 2) закріпив і визначив зміст таких принципів: здійснення правосуддя тільки судом (ст. 9); одноособовий і колегіальний розгляд цивіль-

них справ (ст. 10); незалежність суддів і підкорення їх тільки закону (ст. 11); рівність громадян перед законом і судом (ст. 12); повага гідності особи (ст. 13); право користування юридичною допомогою (ст. 14); роз'яснення судом учасникам цивільного судочинства їх прав і обов'язків (ст. 15); мова судочинства (ст. 16); гласність судового розгляду (ст. 17); диспозитивність (ст. 18); змагальність і рівність сторін (ст. 19); з'ясування судом дійсних обставин справи (ст. 20); вирішення справи на підставі законодавства Республіки Білорусь (ст. 21); нагляд вищестоящих судів за судовою діяльністю (ст. 22); прокурорський нагляд в цивільному судочинстві (ст. 23); обов'язковість судових постанов (ст. 24).

Концепція модельного Кодексу цивільного судочинства для держав — учасниць СНД поставила ефективність цивільного судочинства в залежність від оптимізації обсягу його функціональних принципів, чіткості їх трансформації у форму і зміст процесуальних правил чинних ЦПК країн СНД.

В інших іноземних країнах, за наявності широкої диференціації у законодавчому визначенні процесуального порядку судочинства в цивільних справах, спільним є наявність окремих загальних принципів, закріплених нормами національного законодавства, які забезпечують реалізацію завдань і досягнення мети цивільного судочинства.

Зупинимось на детальній характеристиці принципів цивільного процесу європейських країн, які входять до складу такого наддержавного утворення, як Європейський Союз. Принципи цивільного процесу держав — членів ЄС можливо розділити на дві групи: на уніфіковані принципи і на інші загальні основні принципи.

Саме відносно принципів цивільного процесу країн — членів ЄС можна стверджувати, що їх уніфікація відбулася. Однаковість основних процесуальних принципів в Європейському Союзі гарантується ст. 6 Європейської конвенції про права людини (далі — Конвенція). Дана стаття підлягає застосуванню на території всіх країн — членів ЄС, і закріплені в ній основні принципи цивільного процесу вже сприйняті національними законодавствами (часто обмежено). Згідно зі ст. 6 Конвенції кожен має право, при визначенні його цивільних прав і обов'язків, на справедливий публічний розгляд справи в розумний термін незалежним і неупередженим судом, створеним на підставі закону. Судове рішення оголошується публічно, проте преса і публіка можуть не допускатися на весь судовий розгляд або його частину з міркувань моралі, громадського порядку або суспільної безпеки в демократичному суспільстві, а також, якщо це потрібно в інтересах неповнолітніх, для захисту приватного життя сторін або — в тій мірі, якій це, на думку суду, абсолютно необхідно, — при особливих обставинах, коли гласність порушила б інтереси правосуддя [2, 155].

Отже, уніфіковані такі основні принципи цивільного процесу країн — членів ЄС: 1) принцип ефективності (доступності) судового захисту порушеного або оспорюваного права; 2) принцип справедливості; 3) принцип публічності (гласності); 4) принцип незалежності і безсторонності суду; 5) принцип розумності.

Тлумачення норм Конвенції про права людини здійснюється Європейським судом з прав людини (далі — Європейський суд) і не має прямої дії на тери-

торії Європейського Союзу (в тій мірі, як це притаманно Суду європейських співтовариств). Суд європейських співтовариств розширив компетенцію Співтовариства, включивши в неї вимогу дотримання національними законодавствами прав людини, що привело до часткового збігу і потенційного конфлікту між рішеннями, що виносяться двома судами, а також до появи проблеми юрисдикції в сфері тлумачення схожих або ідентичних правових норм, що відносяться до прав людини [3, 68].

Необхідно зазначити, що Україною зроблено ще один крок по наближенню до європейських стандартів судочинства з прийняттям 23 лютого 2006 року Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини». Цим Законом регулюються відносини, що виникають у зв'язку з обов'язком держави виконати рішення Європейського суду з прав людини у справах проти України; з необхідністю усунення причин порушення Україною конвенції про захист прав людини і основоположних свобод і протоколів до неї; з впровадженням в українське судочинство та адміністративну практику європейських стандартів з прав людини. У вказаному Законі також закріплюється порядок доступу до рішення, його виконання та застосування в Україні Конвенції та практики Європейського суду.

Принцип доступності судового захисту. Існують дві групи справ, по яких Європейська комісія і Європейський суд розглядають питання доступу в суд відповідно до п. 1 ст. 6 Конвенції. Перша група охоплює справи по оскарженню відмови в праві на звернення в суд, проведеного національними судами або органами адміністративної юстиції. До другої групи відносяться претензії, що полягають в тому, що при всій формальній доступності звернення в суд неможливе унаслідок обтяжливих витрат або складних процедур.

Принцип справедливості. Слід відмітити, що поняття справедливості в контексті ст.6 Конвенції є концепцією, що включає як положення, прямо згадані в нормі, так і інші елементи, що не містяться в даній статті, але що приймають чіткі контури на практиці. Оцінка справедливості швидше суб'єктивна, ніж об'єктивна. Право на справедливий судовий розгляд нерозривно пов'язане з правом на ефективне відновлення порушених прав і визнанням того факту, що найбільш ефективним органом, здатним забезпечити подібне відновлення, є суд. Тому ст. 6 Конвенції закріплює перш за все саме право на судовий захист і забезпечення доступу до правосуддя. В ст. 6 Конвенції встановлені обов'язкові форми судової процедури, що іменуються основоположними процесуальними гарантіями, що задовольняють уявлення про справедливий судовий розгляд. Процесуальні гарантії судового захисту прав громадян можуть розрізнятися залежно від характеру порушеного права, але перш за все цих вимог слід дотримуватись органу, який зветься судом.

Принцип гласності (публічності). За загальним правилом в цивільному процесі держав — членів ЄС розгляд і вирішення справ відбувається у відкритому засіданні суду. Конвенція допускає виключення з принципу гласності на користь збереження різного роду таємниці. Слухання справи в закритому засіданні допускається у випадках, передбачених в п. 1 ст. 6 Конвенції. Але,

національні суди мають певні дискреційні повноваження і можуть не приймати даного принципу, «якщо слухання при закритих дверях суперечить суспільним інтересам» [4, 49]. Також винятком з принципу гласності є можливість розгляду цивільних справ у закритому засіданні та неможливість брати участь у цивільному процесі по розгляду справ в апеляційному і касаційному порядку особам, які не є учасниками процесу. За англійським правом, закриті засідання встановлене у справах, в яких беруть участь діти, наприклад, свідками; коли справа стосується таємниць виробництва; коли публікація доказів, використаних під час розгляду справи, може нанести шкоду національним інтересам; коли розглядаються справи про визнання шлюбу недійсним внаслідок сексуальної неповноцінності сторони, коли, на думку судді, відкритий розгляд справи не сприятиме меті правосуддя [1, 60–61].

Стаття 6 Конвенції, регулюючи гласність судового розгляду, спеціально вказує на те, що «судове рішення оголошується публічно». Іншими словами, навіть якщо з міркувань моралі або національної безпеки суд не повинен допускати пресу і публіку на весь судовий розгляд або його частину, його результат повинен бути виголошений публічно. Слід зазначити, що вимога публічного оголошення судового рішення не повинна виключати його письмового оформлення, навіть якщо ця ухвала доводиться до відома як сторін, так і публіки.

Взагалі слухання у відкритих судових засіданнях, газетні звіти про судові процеси й інші прояви гласності розглядаються в іноземних країнах як важливі складові демократії.

Принцип незалежності і безсторонності суду. Судова практика по застосуванню ст. 6 Конвенції свідчить про те, що право на незалежний, створений на підставі закону, суд містить як об'єктивні, так і суб'єктивні елементи. Об'єктивні елементи носять, як правило, конституційний характер, передбачаючи розподіл гілок влади в рамках конституційних структур даної країни. Суб'єктивні елементи означають незалежність суду від сторін у справі.

Розподіл виконавчої і судової гілок влади особливо важливий для забезпечення основи незалежності судової системи, проте незалежність її функціонування вимагає додаткового уточнення. Вирішальне значення має, зрозуміло, становище суддів: якщо вони у будь-який час можуть бути звільнені урядом або іншими органами, то їх інституційна незалежність не є забезпеченою. Крім того, якщо суди або самі судді піддаються контролю або знаходяться під впливом посадових структур, то може мати місце порушення ст. 6 Конвенції. До чинників, що свідчать про наявність подібного контролю, відносяться умови оплати суддів, можливість отримання судами інструкцій від інших гілок влади або загроза переведення суддів на інші посади у випадку, якщо їх рішення не відповідають очікуванням або інструкціям.

Принцип розумності. Однією з найпоширеніших підстав для встановлення факту порушення ст. 6 Конвенції є те, що тривалість судового розгляду виходить за межі «розумного терміну». Зміст поняття «розумна тривалість» визначається характером самої справи. Період, про який йдеться в ст. 6 Конвенції, охоплює не тільки час до початку процесу, але і загальну тривалість

судового розгляду, включаючи можливе оскарження у вищому суді аж до Верховного Суду або іншого найвищого судового органу. Необхідно відмітити, що способи віддзеркалення уніфікованих принципів у судовій практиці окремих країн різні.

Розглядаючи другу групу принципів цивільного процесу держав Європейського Союзу, що не є уніфікованими, спочатку відзначимо, що основи цивільного процесу, будучи суто національними, відрізняються в різних країнах. Проте навіть в тих національних принципах, які не виражені в ст. 6 Європейської конвенції і не уніфіковані, можна виділити багато загальних рис.

До числа уніфікованих національних принципів цивільного процесу ЄС входить принцип автономії сторони. До нього слід віднести змагальну систему Англії і Уельсу, принцип автономії сторін Франції, Бельгії (*principle dispositif*), Нідерландів (*partij — autonomie beginsel*), Німеччини (*Dispositions — oder Parteiherrschaftsgrundsatz*). Принцип автономії сторони, що діє в цивільному процесі держав — членів Європейського Союзу, включає:

– право особи звернутися до суду за захистом (*volenti non fit injuria*), виражене формулами «ніхто не може бути примушений до пред'явлення позову проти своєї волі» (*nemo invitius agree cogitur*) і «немає судді без позивача» (*nemo iudex sine actore*). Про захист права судом має потурбуватися сама заінтересована особа (*vigilantibus jura scripta sunt* — лат.) — цивільні справи в суді порушуються за заявами заінтересованих осіб. Але з цього правила існують винятки: органи прокуратури (зокрема, Франції) можуть порушувати справи, якщо про це є пряма вказівка закону, а саме: про оголошення особи померлою (ст. 90 Цивільного кодексу Франції), про визнання шлюбу недійсним (ст. ст. 184, 190, 191), про передачу дітей на виховання одному з подружжя при розлученні (ст. 302), в інших випадках, передбачених нормами Цивільного кодексу. Прокурор також може, якщо вважає за доцільне, вступити в будь-яку справу між приватними особами і дати висновок, який є обов'язковим за вимогами, що стосуються осіб, котрі визнані відсутніми (ст. 114), у справах про позбавлення дієздатності або призначення радника (ст. 515);

право позивача на визначення розміру захисту необхідного від суду, що відповідає вислову «суд не повинен виходити за межі вимог сторін» (*iudex ne eat ultra petium, ultra petita non cognoscitur*); право позивача відмовитись від позову, мирне врегулювання спору з відповідачем, визнання його заперечень (якщо власник цивільного права може вільно розпоряджатися їм до процесу і поза процесом, то підстава позбавляти його такого ж вільного розпорядження під час процесу відсутня);

– право особи на розпоряджання певними процесуальними засобами; отже, наявність у нього прав оспорювати заперечення протилежної сторони або погодитися з ними, наводити докази, оскаржити судові рішення або підкоритися йому і т.д.

Таким чином, можна сказати, що принцип автономії сторони, який використовується в цивільному судочинстві держав — членів Європейського союзу, включає право розпорядження сторін, по-перше, об'єктом процесу, тобто тими

вимогами, які заявлені щодо даного права (*res in iudicium deelecta*), і по-друге, процесуальними засобами захисту або нападу.

Наступним неуніфікованим, але властивим цивільному процесу всіх держав Європейського Союзу (за деякими особливостями), є принцип контролю, єдності і розвитку права. Даний принцип одержав своє найменування з цивільного процесу Нідерландів. Тим часом в деяких країнах він називається інакше або взагалі не відноситься до принципів цивільного процесу.

У більшості держав Європейського Союзу найбільш доцільною визнана наявність системи, при якій цивільні справи розглядаються по суті двома судовими інстанціями. Третя інстанція перевіряє юридичну сторону рішень і тлумачить норми права. Перше положення прийнято іменувати принципом двох інстанцій, друге можна назвати принципом юридичної перевірки рішень, а принцип контролю, єдності і розвитку права тісно пов'язаний і з першим, і з другим положеннями.

Таким чином, в цивільному процесі всіх країн — членів ЄС існують способи перевірки судових ухвал, а отже, є наявним принцип єдності, контролю і розвитку права. Потрібно відзначити, що розвиток права на континенті показує велику його гнучкість в порівнянні з правом Англії і Уельсу. В даний час англійська доктрина обов'язкової сили прецеденту в поєднанні з відсутністю права на апеляцію, поза сумнівом, містить в собі небезпеку припинення розвитку цивільного процесу і піддається перегляду [5, 77–84].

Ще одним принципом виступає принцип безпосередності і концентрації судового матеріалу, за яким суд повинен безпосередньо знайомитись з усіма судовими матеріалами в справі і розглянути всі судові докази, а сторони зобов'язані подати до суду весь наявний матеріал по справі відразу, а не частинами, не створюючи для іншої сторони в процесі будь-яких штучних процесуальних труднощів чи несподіванок в судовому засіданні при розгляді справи по суті чи при розгляді справи в суді другої інстанції. В дійсності в правовому регулюванні цього принципу допускаються винятки. Вимога безпосередності не дотримується в апеляційній інстанції Франції, в якій свідки судом не допитуються, а суд знайомиться з їх показами, по протокольних записах. У цивільному процесі Англії адвокат, який виступає останнім, розкриває свою аргументацію, позбавляючи іншу сторону можливості її оспорити.

Принципом, загальним для цивільного процесу держав Європейського Союзу, виступає також принцип письмовості і усності.

Відомо, що в судочинстві у цивільних справах процесуальний матеріал надається суду і розробляється сторонами усно або письмово або ж частиною усно, частиною письмово. Проте національний законодавець має право зажадати, щоб сторони застосовували обов'язково тільки одну з цих форм. Можливо, звичайно, і одночасне застосування обох форм в різних поєднаннях.

Переходячи до розгляду наступного неуніфікованого, загального для цивільного процесу держав Європейського Союзу принципу, відзначимо, що в національних цивільно-процесуальних нормах більшості країн визнається обов'язок суду мотивувати ухвали, що виносяться. За винятком присяжних, від

яких не вимагається викладення мотивів їх вердиктів (рішень), суди зобов'язані в мотивах судових рішень обґрунтувати переконання, якими судді керувалися при оцінці доказів. При цьому вимагається така обґрунтованість оцінки доказів, щоб вона могла бути перевірена вищою судовою інстанцією. Але тільки в Бельгії і Нідерландах мотивованість визнана принципом цивільного процесу. Тим часом принцип мотивованості існує, наприклад, і у Франції. Крім того, в 1994 р. Європейський суд з прав людини, як наголошувалося, включив у ст. 6 Європейської конвенції про права людини обов'язок національних суддів мотивувати ухвали, що виносяться [3, 78]. У зв'язку з цим можливо стверджувати, що принцип мотивованості є одним з фундаментальних принципів для цивільного процесу держав, що приєдналися до Конвенції.

Таким чином, керуючись принципами, можливо оцінити діяльність суду, учасників процесу, оскільки їх діяльність повинна відповідати перш за все принципам. Одночасно вони є необхідною умовою вдосконалення діючого цивільного процесуального законодавства та діяльності судових органів.

Література

1. Штефан М. Й. Цивільний процес : підручник / М. Й. Штефан. — К., 2001.
2. Тимченко Г. П. Типи цивільного судочинства. Європейський досвід // Правова держава. — 2005. — Вип. 16.
3. Папкова О. Л. Принципы гражданского процесса в государствах — членах ЕС // Вестник Московского университета. Сер. 11. Право. — 2000. — № 3.
4. Право и практика Европейского суда по правам человека. Дополнение I. — 1992.
5. Кудрявцева Е. В. Реформа английского гражданского судопроизводства // Законодательство. — 2000. — № 1.

Анотація

Ілюпол І. М. Порівняльний аспект принципів цивільного процесуального права інших держав. — Стаття.

Стаття присвячена порівняльному аспекту конституційних принципів цивільного процесуального права України та інших держав.

Ключові слова: конституційні принципи, цивільно-процесуальне законодавство, неуніфікований принцип, мотивованість, систематизація принципів.

Анотация

Илюпол И. М. Сравнительный аспект принципов гражданского процессуального права других стран. — Статья.

Статья посвящена сравнительному аспекту конституционных принципов гражданского процессуального права Украины и других стран.

Ключевые слова: конституционные принципы, гражданско-процессуальное законодательство, неунифицированный принцип, мотивация, систематизация принципов.

Summary

Iliopol I. M. Comparative Aspect of Principles of the Civil Law of Procedure of Other Countries. — Article.

The article is devoted to the comparative aspect of the constitutional principles of civil proceedings law in Ukraine and other countries.

Keywords: constitutional principles, civil proceedings law, principle of non-unification, motivation, systematization of principles.